
УДК 821.161.2-7-22-845

Жарт як жанровий різновид традиційної комедії початку ХХ століття

(на матеріалі п'єси Є. Кротевича "Сентиментальний чорт")

Олена Кіреєва,
аспірант кафедри української літератури та компаративістики
Бердянського державного педагогічного університету

Статтю присвячено з'ясуванню і розкриттю сутності поняття "жарт", що ним називали свої п'єси драматурги початку ХХ ст., до яких належить і Є.М.Кротевич. На матеріалі його п'єси "Сентиментальний чорт" досліджується втілення характерних особливостей жарту як жанрового різновиду традиційної комедії порубіжного періоду.

Ключові слова: комедія, драматичний жанр, жарт, драматургія початку ХХ ст.

Комедія, поряд із трагедією, є найдавнішим жанром драматургії. Ще в античній поетиці, зокрема в працях Арістотеля, вона розумілась як один з двох видів драми, дихотомічний трагедії [5, с. 259]. Характерні особливості цього жанру та його жанрових різновидів розкрили у своїх роботах Ю.Борєв, В.Волькенштейн, М.Курґінян, Н.Малютіна, В.Сахновський-Панкєєв, В.Халієв та ін. Зародки комедії на українському ґрунті досліджували В.Перетц і М.Возняк, а Я.Мамонтов, П. Рулін, А.Козлов вивчали її витоки й еволюцію.

Дослідниками було встановлено, що, зародившись у фольклорі і досягнувши свого найвищого розвитку наприкінці XIX ст., жанр чистої комедії на українському ґрунті на початку XX ст. помітно занепадає. Натомість у цей період з'являються такі "легкі" жанрові різновиди традиційної комедії, як жарт, етюд, малюнок, водевіль тощо. Саме тому прочитання та оприлюднення комедійних творів із жанровим визначенням "жарт" окремих письменників початку XX ст. є актуальним у сфері дослідження не тільки жанру комедії, але й драматургії порубіжного періоду.

Метою даної статті є визначення особливостей жарту як одного з жанрових різновидів традиційної комедії початку XX ст. та з'ясування на матеріалі п'єси Є.Кротевича "Сентиментальний чорт" його жанрової сутності.

У сучасному літературознавстві комедія розуміється як вид драматичної творчості, де життєві явища та характери зображуються у смішному, кумедному вигляді [5, с. 259], або як драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири розвінчуються негативні суспільні та побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині [7, с. 366]. В.Волькенштейн розуміє комедію як драматичний твір, що викликає сміх — особливий засіб художнього впливу [2, с. 155].

Зародки комедії в будь-якій літературі, за твердженням А. Козлова, слід шукати в фольклорі, адже "основним об'єктом фольклорних варіацій комедії ставали, як правило, явища суспільно перезрілі, тобто такі, що вже виконали свої суспільні функції, перетворилися на гальмо загального процесу розвитку, але продовжували існувати, комічно чіпляючись за свої старі позиції" [3, с. 137-138]. Появу комедії на українському ґрунті М.Возняк пов'язує з діяльністю скоморохів та їхньою участю в обрядах Купала й коляди. Спираючись на А.Фамінцина, він зазначає, що "українські скоморохи — все одно, звідки б вони не прийшли на Україну: з Візантії чи з заходу — вже в XI столітті акліматизувалися до українського життя і стали найдавнішими представниками народного епосу, народної сцени, народної музикальної штуки" [1, с. 6-7].

Витоки ж літературної української комедії віднаходимо в інтермедійній частині шкільної драми. "Початки української літературної комедії, — пише А.Козлов, — пов'язуються, як правило, із виникненням творів шкільної драматургії типу "мораліте" і з формуванням у шкільній драматургії певної системи інтермедій, переважна більшість яких справді мала комедійний характер" [3, с. 139]. Ще одним варіантом української комедії був вертеп, де, як зазначає дослідник, комічне та комізм у масштабах цілої вертепної драми в ролі ідейно-естетичної домінанти не виступають, проте вистави "нижнього поверху" можна розглядати і як самостійний варіант досліджуваного жанру [3, с. 150].

Початок нової української драми, а відповідно й жанру комедії, за твердженням М. Возняка, "датується тільки від 1819 р., коли І.Котляревський <...> написав свою "Наталку Полтавку" для вільного театру, а потім незабаром і водевіль "Москаль-чарівник" [1, с. 169]. Взагалі, на думку А. Козлова, протягом першої половини XIX ст. в українській драматургії були закладені практично всі основні національні різновиди комедійного жанру, характерні для початкового стану його розвитку, а своєрідний "комедійний вибух" відбувся на Україні в 70—80-і роки XIX ст. [3, с. 159, 167].

Але, як вже зазначалося вище, на початку XX ст. жанр комедії занепадає. А.Козлов вказує, що це було спричинене тим, що в цей період "помічається прискорене соціально-політичне та ідейно-естетичне "прозріння" українських драматургів" [3, 192-193]. Крім того, на його думку, у гарячій і революційно-рухливій дійсності комічне через свою мізерність не могло бути в художньому зображенні нічим іншим, як епізодом, етюдом чи жартом [3, с. 183].

На популярність жарту наприкінці XIX — початку XX ст. вказує і Н.Малютіна: "Драматичний жарт, один з найбільш популярних жанрів рубежу століть, увиразнював насамперед ігровий характер драматичної дії та авторське прагнення дати сатирично-пародійну оцінку явищу" [8, с. 15].

Жарт визначається як комедійна п'єса побутового характеру на одну дію [5, с. 201], як давній різновид народної творчості, дотепний, зазвичай імпровізований, невеликий за обсягом, сюжетно завершений твір із несподіваною комічною розв'язкою [6, с. 368], як невеличкий комічний літературний твір, переважно п'єса гумористичного чи сатиричного змісту [7, с. 264].

Н. Малютіна виводить ґенезу драматичного жарту з інсценізованого анекдоту. З XVIII століття такі п'єси гралась після закінчення п'ятиактної драми (трагедії) або випереджали її. За принципом контрасту ці п'єси набували комедійно-фарсового характеру, їхнім призначенням було викликати сентиментальний настрій у глядача або слугувати своєрідним відпочинком від трагедійного впливу основної п'єси. "Зрозуміло, — доходить висновку дослідниця, — що такі одноактівки нагадували побутові замальовки (образки) викривально-комедійного спрямування. Лексична неоднорідність увиразнювала дотичність до мовленнєвого прошарку просторічного міщанського середовища, що і стало невід'ємним компонентом одноактних драматичних жартів" [8, с. 16]. Крім того, як вона вказує, ігровий характер жарту та його моралістично-філософське викривальне спрямування чи не найкраще відповідали вимогам комедії.

Жанрове визначення "жарт" творам часто дають самі автори, у них вони висміюють негативні людські риси: згубні пристрасті, комічні риси поведінки та вдачі людини, найрізноманітніші побутові комічні ситуації [7, с. 201]. Є.Кротевич також самостійно визначає жанр своєї п'єси як "жарт". Тож, якщо керуватися вказівкою автора, ми маємо справу з невеликою побутовою комедійною п'єсою, яка має сатирично спрямований характер і в якій викриваються та висміюються негативні риси людини.

В основу жарту "Сентиментальний чорт" покладено фантастичну історію — наміри Чорта, якому "остогидло, обридло, осточортіло робити тільки зло", розкрити справжню сутність людського роду, який, як

йому здається, за своєю суттю не злий і навіть проти-лежний злу. Чорт закладається із Сатаною, що, живучи серед людей і маючи таку ж подобу, як і вони, збере до-кази своєї позитивної думки про людей. Щоб впевни-тись у цьому цілком, головний персонаж просить мати право ім'ям Сатани відкривати їхні душі. У цьому, у по-казі відстані між зовнішньою і внутрішньою суттю, між тим, ким людина є насправді, і ким вона хоче здавати-ся, як зазначає В.Сахновський-Панкеєв, полягає одне з найголовніших завдань комедії [9, с. 115]. Але, про-бувши серед людей деякий час і відкривши їхні душі, Чорт бачить, що людський рід не цікавлять краса, мис-тецтво, благодійність, що йому не притаманні кохання, батьківська любов, подружня вірність, співчуття, що насправді люди лицемірні, підступні, продажні і зовсім не такі, якими він їх вважав. Тому, змінивши свою дум-ку про сутність людського роду, головний персонаж у фіналі зазнає поразки.

Композиція п'єси складається з прологу і трьох дій. Пролог визначається як "композиційний компонент, початковий етап епічного, драматичного твору, у якому коротко викладаються розгорнуті далі події або зобра-жується одна подія, віддалена в часі від основної дії, яка проливає на неї світло, відтінює її, розкриває пер-шопричини подальших колізій; або повідомляє про ідейно-тематичний задум автора, мету твору" [7, с. 567]. Дійсно, саме у пролозі ми дізнаємось про за-дум Чорта, а відповідно й автора, розкрити справжню сутність людей. Наявність прологу в творі Є.Кротевича спричинена й тим, що п'єса побудована за зразком класичної єдності місця, часу і дії: події відбуваються в одній кімнаті протягом однієї доби, що відповідає заса-дам традиційного драматичного твору. Тому наявність прологу, події якого відбуваються на Лисій горі біля Києва, не випадкова.

Основним сюжетним осередком у жарті стає сім'я лікаря Павленка, який, здаючи в оренду кімнату, сподівається допомогти своїм трьом дочкам якнай-швидше вийти заміж за першого ліпшого. Тож ідеєю твору, за визначенням Є.Старинкевич, є сатиричне зо-браження справжніх намірів цих дівчат: "Драматурги старшого покоління Є.Кротевич, Я.Мамонтов, Л.Ула-гай-Красовський, В.Таль-Товстонос здебільшого спря-мовували сатиру проти міщанських форм сімейних відносин та їхніх пережитків у сучасності, але в цих своїх комедіях не йшли далі дореволюційної побутової сатири, висміюючи панночок-міщанок, "дочок на ви-данні" тощо" [10, с. 36-37].

Але крім основної ідеї у п'єсі дуже гостро підіймається проблема спокуси багатством. У жарті викривається справжня сутність людини, її жадоба до збагачення будь-якою ціною, висміюється поведінка тих, які бажають збагатитися за рахунок інших. Ця ідея,

по-перше, яскраво розкривається в образі вісімнадця-тирічної Галі, наймолодшої дочки Павленка, здатної, спокусившись багатством, погодитися на шлюб із чо-ловіком на 50 років старшим за неї. Яскравим прикла-дом ідеї спокуси грошима є й діяльність заснованого Павленком товариства "Допомога бідному ближньо-му", основним завданням якого є боротьба зі злом і ос-таточне знищення його. Насправді ж члени товари-ства, які так красиво розповідають про його високу мету і діяльність у своїх промовах, цікавляться тільки гроши-ма голови — баронеси Фон-Таль, про що свідчать дум-ки, викриті Чортом.

Тож жанр досліджуваної п'єси дійсно можна ви-значити як жарт, в основі якого — анекдотична побутова історія, розігрування, обман, гра, що спря-мовується на випробування спокусою, завдяки чому відбувається комедійно-сатиричне викриття і засу-дження справжньої людської природи.

Проведене в статті дослідження жанрової сутності п'єси Є.Кротевича "Сентиментальний чорт" і визначен-ня її як жарту, а також з'ясування характерних особли-востей цього жанрового різновиду традиційної комедії може стати плідним щодо подальшого її вивчення. Отримані результати також можуть бути використані під час опрацювання літературного процесу початку ХХ ст., у якому жарт функціонував найбільшою мірою.

Література

1. Возняк М. Початки української комедії (1619—1819) / М. Возняк. — 2-е вид., незмінне. — Накладом Української Книгарні "Говерля", 1955. — 251 с.
2. Волькенштейн В. М. Драматургія / В. М. Волькен-штейн. — М.: Советский писатель, 1969. — 336 с.
3. Козлов А. В. Українська дожовтнева драматургія. Ево-люція жанрів: навч. посібник / А. В. Козлов. — К.: Вища шк., 1991. — 200 с.
4. Кротевич Є. Вибране / Є. Кротевич. — К.: Держлітви-дав, 1959. — 592 с.
5. Лексикон загального та порівняльного літературознав-ства / ред. А. Волков, О. Бойченко [та ін.]. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 636 с.
6. Літературознавча енциклопедія в 2 т. Т. 1. А — Л / укл. Ю. І. Ковалів. — К.: ВЦ "Академія", 2007. — 608 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів [та ін.]. — К.: ВЦ "Академія", 1997. — 752 с.
8. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця ХІХ — по-чатку ХХ століття: аспекти родо-жанрової динаміки: моно-графія / Н. П. Малютіна. — Одеса: Астропринт, 2006. — 352 с.
9. Сахновський-Панкеєв В. А. О комедии / В. А. Сахнов-ський-Панкеєв. — Л.-М.: Искусство, 1964. — 224 с.
10. Старинкевич Є. І. Українська радянська драматургія за 40 років / Є. І. Старинкевич. — К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957.

Статья посвящена выяснению и раскрытию сущности понятия "шутка". Так называли свои пьесы драматурги начала XX в., к которым принадлежит и Е.М.Кротевич. На материале его пьесы "Сентиментальный чёрт" исследуется реализация характерных особенностей шутки как жанровой разновидности традиционной комедии периода рубежа столетий.

Ключевые слова: комедия, драматический жанр, шутка, драматургия начала XX в.

The article is devoted to finding out and revealing the essence of a notion "joke". Playwrights of the beginning of the 20th century with E. M. Krotevich among them called their plays that way. On the basis of his play Sentimental Devil, the realization of the characteristics of the joke as a genre variation of a traditional comedy at the turn of the century is analyzed.

Key words: comedy, drama genre, joke, drama of the beginning of the twentieth century.